

A NEMZETKÖZI EGYHÁZTÖRTÉNETI KONFERENCIA ELŐADÁSAI

Szerkesztette:

BÁRDOS ISTVÁN és BEKE MARGIT

EGYHÁZAK A VÁLTOZÓ VILÁGBAN

Különlenyomat

Esztergom
1991.

május 29–31.

IRODALOMKÍNÁLAT ÉS MŰVELŐDÉSI PROGRAM A BAROKK KORI TÁRSULATI KIADVÁNYOKBAN

Az előadás célja a barokk kori áhítati irodalom egy eddig önállóan nem vizsgált forráscsoportjának a bemutatása és elemzése, különös tekintettel ennek a forrásanyagnak az irodalom- és művelődéstörténeti jelentőségére.¹ A forrásanyag sajátos összetételéből következik, hogy az elemzéssel elsősorban a hagyományos irodalomtörténeti és folklorisztikai műfajfelfogás és szövegértelmezés felülvizsgálatához, ezen túlmenően pedig a barokk kori társadalom művelődési rétegeinek a korábbinál jobb megismeréséhez szerettünk volna hozzájárulni. Erre elsősorban az adott lehetőséget, hogy a katolikus egyház társadalmi, kulturális közvetítő szerepe a XVII–XVIII. században különösen a széles rétegeket érintő áhítati irodalom vonatkozásában nagyrészt tisztázatlan, hogy keveset tudunk ennek az irodalomnak a létrejöttéről, terjedéséről, megjelenítési sajátosságairól, hatásáról és funkciójáról, s hogy a társulati kiadványok a sajátos vonások mellett mintegy kicsiben megmutatják a szélesebb rétegek áhítati irodalmának összetett társadalmi, tartalmi, szerkezeti és műfaji rétegződését.

A társulati irodalom magyarországi megjelenésének alapvető feltétele az volt, hogy a katolikus egyházi szervezet török uralom alatti csaknem teljes felbomlásával párhuzamosan jelentősen megnövekedett a világi rétegek vallási önállósága, s hogy ezeknek a rétegeknek a vallási ellátására és irányítására a török hódítás utolsó fél évszázadában és a török kiűzése után az egyházi szervezet kiépítésével párhuzamosan létrehozzák a vallásos társulatokat. A XVII. század közepétől kezdve ezek a laikus vallási szervezetek és kiadványaik – a népszerű barokk vallásosság másik alapvető szervezeti keretéhez, a búcsújáráshoz és annak irodalmához, a mirákulum-irodalomhoz hasonlóan – növekvő szerepet játszottak a magán- és közösségi áhítatokban, s a széles rétegeket átfogó kulturális cserekapcsolatok egyik fontos színterét jelentették. Ebben a rendszerben a kiadványok olvasható anyagai azon túl, hogy a fennálló társadalmi viszonyok kognitív, normatív legitimációs eszközét jelentették, a felolvasott cselekvésformák, tárgyak, szövegek, képek stb. által alapvető tájékoztató és integrációs mintát kínáltak, s fontos szerepet játszottak meghatározott kulturális értékek közvetítésében, szervezésében, rögzítésében és újratermelésében.

A forrásanyag nemzetközi kapcsolathálózatának, előállítási, terjesztési és használati összefüggéseinek, megjelenítési sajátosságainak számbavétele alapján ezeket a társulati kiadványok által közvetített irodalmi, műveltségi értékeket a következőkben összegezzük. Egyes szerzők és művek koncepcióját, illetve egész kiadványtípusok és társulatok irodalomkínálatát egyaránt megvizsgálva bizonyossá vált, hogy a jelentős műveltségi anyagot hordozó népszerű barokk áhítati irodalom előállítói, terjesztői, és használói között ezután a társulatokat is nyilván kell tartani, s hogy kiadványaikat előkelő hely illeti meg ennek az irodalomnak a rendszerében. A társulati nyomtatványok beletartoznak abba az átfogó folyamatba, melynek során a virágzó késő középkori és kora újkori vallásos könyv- és szövegtermelés kiadványtípusai és műfajai lassan átalakulnak, új könyvtípusok, műfajok és szövegszerkezeti koncepciók jönnek létre, amelyek részben átveszik és új összefüggésbe helyezik a korábbi szövegeket, s ezzel biztosítják a kulturális kommunikáció folyamatosságát. A társulati kiadványok alapvető vonása a kiadványtípusok, szerzők, megjelenés, terjesztés és használat nemzetközisége, a hazai és külföldi anyag tartalmi, szerkezeti és műfaji hasonlósága, kölcsönhatása. A kiadványokat létrehozó szervezeti formákhoz hasonlóan a tőlünk nyugatra fekvő területekhez viszonyítva a társulati irodalom magyarországi megjelenését és kifejlődését is bizonyos megkésettség jellemzi: kialakulása és első kiteljesedése a XVII. század második felére, fénykora az 1720–1770 közötti évtizedekre, gyors hanyatlása a század végére tehető. A forrásanyag kisebb részének kivételével, amelyre a latin nyelv kizárólagossága jellemző, a latin és a német nyelv közvetítő szerepének fennmaradásával párhuzamosan fokozatosan előtérbe kerül a nemzeti nyelvek használata, aminek révén a korábban csak latinul hozzáférhető szövegek anya-

nyelvi közvetítése mellett a kiadványok fontos szerepet játszottak az anyanyelvűség terjesztésében és művelésében.

A forrásanyag felhívja a figyelmet a fordítások átdolgozások, összeállítások és átvételek kulturális jelentőségére, s egyben jelzi a széles rétegeknek rendelkezésre álló vallási tudásanyag összetételét. A legfontosabb közvetítő csatornát a társulatokat gondozó régi és új szerzetesrendek jelentették: egyrészt szoros kapcsolat van a különböző rendek általános eszmei iránya, törekvései és a társulati kiadványok megjelenési sajátosságai között. Másrészt a világi papi gondozású társulatok kiadványai néhány kivételtől eltekintve jóval később jelennek meg a szerzetesi gondozású társulatok nyomtatványainál, s részben azok megoldásait veszik át. A XVIII. század közepén megnő a világi papi szervezésű társulatok jelentősége, s ezek irodalma a vidéki plébániahálózat közvetítésével a legszélesebb rétegekhez is eljut.

A társulati irodalom forrásainak vizsgálata megmutatta, hogy a kiadványok a vallási alapszövegek, a középkori és a korabeli új szövegek és műfajok mellett jelentős mennyiségű késő középkori és kora újkori elbeszélő szöveget is tartalmaznak. Ez utal ennek az irodalomnak az alapvető tradicionalitására a szövegek és az eszmék (pl. devotio moderna, humanizmus, sztoicizmus) tekintetében, amely mellett az új kulturális áramlatok (pl. a katolikus reform, a barokk aszkézis rendi változatai, az egyházi felvilágosodás) hatása is lemérhető. A forrásanyag lehetőséget adott a különböző áhítati műfajok összetett kapcsolatrendszerének, integrációjának, szöveg és kép kapcsolatának, valamint az áhítati irodalom érintkező kiadványtípusainak a tanulmányozására. Tartalmi szempontból említést érdemel a kiadványok döntő többségének vallási, aszketikus és oktató-nevelő célkitűzése, szorosabb értelemben vett tudományos műveket csupán a Mária kongregációk ajándékkönyvei között találtunk. Jórészt ugyanitt fordul elő az a néhány nyílt protestánsellenes megnyilvánulás is, ami teljesen hiányzik a kiadványok többségéből.

Az elemzés felhívta a figyelmet arra, hogy a katolikus barokk egyházi irodalom társadalmi rétegződése lényegesen differenciáltabb annál a korábbi elképzelésnél, amely ezt az irodalmat két nagy részre, egy udvari jellegű (jórészt jezsuita eredetű) és egy népszerű (elsősorban ferences) irodalomra osztotta.² Eltekintve attól, hogy a két csoport között számos átmeneti forma található, s hogy a két csoporthoz hozzárendelt két szerzetesrendnek is megvolt a különböző igények szerint differenciált saját irodalmi kínálata, ennek az irodalomnak alapvető vonása, hogy közvetítése a szélesebb rétegek felé lépcsőzetes formában, különböző szinteken történt.³ A társulati kiadványok tanúsága szerint nincsenek éles határok a különböző rétegeknek szánt irodalmi kínálatok között: a szöveghordozók címzettre hangoltsága mellett a széles skálán elhelyezkedő átmenetek és fokozatok sorozata jellemző. A kiadványok közvetlen használói közé a főnemesség és az egyházi rétegek, a század második felében pedig az alsó, kézműves és paraszti csoportok is felzárkóznak, ekkor azonban a legmagasabb rétegek már egyre kevésbé számíthatók a kiadványok elsődleges fogyasztói közé. A kiadványok olvasótábora tehát a XVIII. század közepén egy rövid időre a legszegényebb falusi, városi rétegektől a polgári és nemesi rétegeken át a főnemességig terjedt: mindegyik rétegnek megvoltak a lényegében ugyanazt a tartalmat különböző hangsúlyeltolódásokkal, a neki megfelelő igény szinten közvetítő kiadványai és kiadványtípusai. A társulati nyomtatványok jól körülhatárolható csoportját a jezsuita kongregációk kézikönyvei, ajándékkönyvei és áhítati művei alkotják, amelyek önmagukban is egy komplex irodalmi, művelődési programot közvetítenek és mutatják a populáris kultúra társadalmi rétegződését.⁴ A műveltségbeli különbségeknek ez az áthidalása a kiadványokban egyben jelzi a társulatok szerepét a különböző társadalmi rétegek összefogásában, integrációjában.

A XVIII. század második felében a legalsó rétegek közvetlen fogyasztóvá válásával párhuzamosan megkezdődik a nyomtatványok tartalmi, szerkezeti és műfaji egységesülése, egyszerűsödése. A társulatok kritikájával egy időben megjelenik a kiadványok felvilágosult bírálata: így például a müncheni pedagógus és katolikus pap, Anton von Bucher, Hevenesi Gábor kongregációk számára kiadott műveit a XVIII. század végén "nevetséges áhítatok"-nak mondja és a Hevenesi nyomán írt más műveket kárhóztatja.⁵ A társulati életforma és vele együtt a kiadványok XVIII. század végi gyors hanyatlása ellenére a XIX. században megfigyelhető a tartalom megváltozása mellett a jellegzetes barokk formák továbbélése, illetve újjáéledése, amelyek alkalmassá válnak a XX. századot is megérni. A társulatok funkcióinak egy részét a XIX. században a céhek és a különböző vallási

egyesületek veszik át, s a barokk laikus vallási szervezetek művelődési hatása megszűnésük után ezeken keresztül továbbra is érvényesül.

A vizsgálat során a forrásanyagban rejlő lehetőségeknek csak egy részét aknáztuk ki, s az elemzésben több olyan probléma is fölvetődött, melyek megoldására az adott keretek között nem nyílt lehetőség. Így például szükség lenne néhány jól kiválasztott társulati kiadvány, illetve egy-egy társulat összes kiadványának elemzésére. A forrásanyag teljesebbé tétele mellett az elvégzésre váró feladatok közé tartozik a szövegek és műfajok közvetlen előzményeinek, szelektivitásának, hatás-történetének, szóbeli közvetítésének, funkcióváltozásának és továbbélésének beható vizsgálata. Jelentősen bővítené a társulatok kulturális szerepéről kapott képet néhány további kongregációs könyvtár anyagának feldolgozása és összevetése a társulati kiadványokkal. Érdemes lenne összehasonlítani a forrásanyagot populáris művelődés terjesztésének egyéb eszközeivel, így például a barokk áhítati irodalom más kiadványtípusaival, a Bibliotheca Catechetica alapítvány tevékenységével, missziós és katekétikai kiadványokkal. Külön feladatot jelent a társulatok irodalmi, művelődési szerepének vizsgálata a barokk kori színjátszás, zene és képzőművészet területén. Mindezek a kérdések jelzik a kutatás további lehetőségeit.

J E G Y Z E T E K

1. Az előadás alapjául szolgáló kandidátusi értekezés: KNAPP Éva: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban. Kand. Ért. (kézirat) Budapest, 1989.
2. KLANICZAY Tibor (szerk.): A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Budapest, 1964. 214.
3. Vö. BRÜCKNER, Wolfgang: Erzählende Kurzprosa des geistlichen Barock. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 86. 1983. 101-148.
4. BRÜCKNER, Wolfgang: Begriff und Theorie von Volkskultur für das 17. Jahrhundert. in: BRÜCKNER, W.-BLICKLE, P.-BREUER, D. (Hrsg.): Literatur und Volk im 17. Jahrhundert. Wiesbaden, 1985. 10.
5. BRÜCKNER, Wolfgang: Zum Literaturangebot des goldenen Almosens. Verifikations- und Beurteilungsprobleme. Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 47/1. 1984. 137-138.

